

PRACE GEOGRAFICZNE, zeszyt 141

Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ

Kraków 2015, 105–116

doi: 10.4467/20833113PG.15.012.4064

OCHRONA KRAJOBRAZU PRZEMYSŁOWEGO JAKO ELEMENT ZRÓWNOWAŻONEGO ROZWOJU NA PRZYKŁADZIE KONURBACJI GÓRNOŚLĄSKIEJ

Jacek Koj

Preservation of the industrial landscape as an element of sustainable development – the example of Upper Silesian urban area

Abstract: The first part of the paper presents the basic terminology associated with the industrial landscape, which is a specific type of the cultural landscape, and the concepts of landscape preservation and sustainable development. In the following part of the paper, basing on the example of the Upper Silesian urban area, the typical characteristics of the industrial landscape are specified. Its most important virtues, which are the reason why it should be protected in the context of sustainable development, are also presented. The author tried to identify the obstacles to preservation of the industrial landscape, including the problem of its negative perception. The paper also contains the analysis of presently applied legal forms of preservation of the industrial landscape basing on same examples from Upper Silesia. There is also an example from Ruhr Region presented in the purpose of comparison. The demanded actions, which should take place in the Upper Silesian urban area basing on the German experiences, are presented in the summary.

Keywords: industrial landscape, environmental protection, sustainable development

Zarys treści: Artykuł stanowi próbę spojrzenia na krajobraz przemysłowy jako cenny zasób, który odpowiednio przekształcony może stanowić bazę realizacji polityki zrównoważonego rozwoju na obszarze konurbacji górnośląskiej, gdzie ten typ krajobrazu odcisnął szczególnie silne piętno. W pierwszej części artykułu przedstawiono podstawową terminologię związaną ze

specyficzną odmianą krajobrazu kulturowego, jakim jest krajobraz przemysłowy, oraz pojęcia dotyczące jego ochrony i założeń polityki zrównoważonego rozwoju. Sprecyzowano również obszar, do którego odnoszą się analizowane problemy. W dalszej części opracowania, na przykładzie konurbacji górnośląskiej, wyszczególnione zostały typowe cechy i elementy krajobrazu przemysłowego. Wymienione zostały również jego najważniejsze walory, które należy uznać za przesłanki do jego ochrony w kontekście zrównoważonego rozwoju. Autor podjął ponadto próbę identyfikacji barier ochrony, stanowiących zagrożenie dla zachowania wartościowego krajobrazu przemysłowego wraz z zarysem problematyki jego negatywnej percepcji. Artykuł obejmuje także analizę obecnie stosowanych form ochrony na wybranych przykładach, w ramach obowiązujących aktów prawnych. W celach porównawczych przedstawione zostały przykłady ochrony krajobrazu przemysłowego w Dolnośląskim Zagłębiu Węglowym i Zagłębiu Ruhry. W podsumowaniu zawarte zostały postulowane kierunki działań, które mogą być realizowane w konurbacji górnośląskiej przez umiejętne korzystanie z doświadczeń zagranicznych z uwzględnieniem różnic ekonomicznych, społecznych i kulturowych.

Słowa kluczowe: krajobraz przemysłowy, ochrona krajobrazu, zrównoważony rozwój

Wstęp

Przemysł uważany jest powszechnie za czynnik antropogeniczny, który w największym stopniu przekształca środowisko w sposób destrukcyjny. Przekształcenia te odciskają trwałe piętno w krajobrazie, zarówno w postaci form ukształtowania terenu, zmiany stosunków wodnych, jak i przez powstawanie charakterystycznych obiektów architektonicznych i inżynierskich. Chociaż przemysł negatywnie oddziałuje na środowisko, a niektóre jego gałęzie opierają się na rabunkowej eksploatacji bogactw naturalnych, to wytworzony przez niego specyficzny krajobraz, mimo wciąż jeszcze powszechnego niedostrzegania jego wartości, można uznać za cenny zasób o wysokich walorach przyrodniczych i kulturowych. Celem niniejszego opracowania jest wykazanie, że konieczność jego ochrony wpisuje się w zasady zrównoważonego rozwoju i powinna być realizowana zgodnie z obowiązującymi aktami prawnymi.

Podstawowe pojęcia i obszar analiz

Krajobraz przemysłowy jest jedną z form krajobrazu kulturowego, zatem to pojęcie należy sprecyzować w pierwszej kolejności. Najczęściej stosowana definicja określa krajobraz kulturowy jako

(...) historycznie ukształtowany fragment przestrzeni geograficznej, powstały w wyniku zespolenia oddziaływań środowiskowych i kulturowych, tworzących specyficzną strukturę, objawiającą się regionalną odrębnością postrzeganą jako swoista fizjonomia (Myga-Piątek 2001).

Można także dodać, że w krajobrazie kulturowym „przeważają składniki będące wynikiem działalności człowieka, tak naturalne (np. tereny gospodarki rolnej, leśnej i wodnej, roślinności komponowanej), jak i techniczne (np. zabudowa, urządzenia komunikacyjne, energetyczne)” (Kurzątkowski 1989).

Krajobraz przemysłowy, oprócz cech wymienionych w powyższych definicjach, posiada specyficzne właściwości. Obejmuje on zespoły przestrzenne, na których zachodziło intensywne wykorzystywanie zasobów przyrodniczych przez człowieka, użytkowanie maszyn, urządzeń, szybów wydobywczych, fabryk, zapewnianie przez zespół czynności ich niezawodnego działania, a także tereny funkcjonalnie z tymi zespołami związane (Myga-Piątek, Nita 2007). Stuart (2012) dzieli krajobrazy kulturowe na zaprojektowane i ewolucyjne, zaliczając krajobraz przemysłowy do drugiej z wymienionych kategorii. W jej obrębie wyróżnia dwie grupy: krajobrazy reliktowe i trwające. Pierwsza z nich obejmuje krajobrazy, w których działalność człowieka będąca przyczyną ich powstania już się zakończyła, pozostawiając zachowane w różnym stopniu materialne ślady. Z kolei krajobrazy trwające cechują się tym, że wspomniana działalność wciąż się odbywa, a proces ewolucji krajobrazu nadal postępuje, pozwalając obserwować materialne pozostałości z wcześniejszych okresów. Zarówno krajobraz Zagłębia Ruhry, jak i konurbacji górnośląskiej można zaliczyć do krajobrazów trwających, gdyż nadal trwa tam tradycyjna działalność związana z przemysłem ciężkim, mimo znacznej redukcji jej skali oraz zmiany profilu (np. ograniczenie wytopu surowki hutniczej na rzecz produkcji wyspecjalizowanych wyrobów stalowych). W artykule w odniesieniu do konurbacji górnośląskiej stosowane będzie zatem określenie krajobraz przemysłowy, a nie poprzemysłowy, mimo że nie zawsze widoczne są jego powiązania z trwającą działalnością.

Termin „równoważony” rozwój jest bardzo szeroko dyskutowany w literaturze, ale opierając się na Raplocie Światowej Komisji Środowiska i Rozwoju, jego istotę można wyrazić najkrócej jako proces mający na celu zaspokojenie aspiracji rozwojowych obecnego pokolenia w sposób umożliwiający realizację tych samych dążeń następnym pokoleniom. Wymaga to równorzędnego traktowania interesów gospodarczych, środowiskowych i społecznych. Dla założeń niniejszego opracowania istotne są w szczególności, zawarte w cytowanym wyżej dokumencie, postulaty ochrony zasobów naturalnych i środowiska, a także zachowania kulturowej różnorodności, do której składników można zaliczyć również krajobrazy kulturowe.

Wpisanie zasad ochrony krajobrazu w założenia zrównoważonego rozwoju zaowocowało powstaniem koncepcji zrównoważonego krajobrazu. Według tej teorii krajobraz składa się z trzech układów hierarchicznych, obejmujących: różnicowanie abiotyczne przestrzeni, różnicowanie pochodzenia antropogenicznego oraz różnicowanie biotyczne. Ocena krajobrazu w kontekście rozwoju zrównoważonego powinna zawierać wszystkie wymienione wyżej elementy, z uwzględnieniem warunków gospodarczych i społecznych, różnicowania kulturowego i biotycznego

oraz uwarunkowań abiotycznych. Szczególnie istotny w odniesieniu do krajobrazu przemysłowego jest fakt, że według przytoczonej koncepcji krajobraz może być zrównoważony niezależnie od stopnia jego naturalności, a niektóre działania dążące do utrzymania założonego charakteru krajobrazu mogą zatrzymywać lub opóźniać procesy renaturalizacyjne (Solon 2004).

Jako że podstawowe pojęcia zostały zdefiniowane, należy jeszcze sprecyzować obszar, do którego odnoszą się analizowane problemy. Istnieje wiele ujęć konurbacji górnośląskiej; w niniejszym artykule przyjęto za Głównym Urzędem Statystycznym, że tworzy ją 19 miast (w tym 14 na prawach powiatu) położonych w województwie śląskim: Będzin, Bytom, Chorzów, Czeladź, Dąbrowa Górnicza, Gliwice, Jaworzno, Katowice, Knurów, Mikołów, Mysłowice, Piekary Śląskie, Ruda Śląska, Siemianowice Śląskie, Sosnowiec, Świętochłowice, Tarnowskie Góry, Tychy, Zabrze. Zajmują one w sumie powierzchnię 1468 km² (*Aglomeracja śląska w liczbach 2006*).

Cechy i elementy krajobrazu przemysłowego na przykładzie konurbacji górnośląskiej

Jedną z najważniejszych cech krajobrazu powstałego na skutek działalności przemysłu ciężkiego w konurbacji górnośląskiej jest wytworzenie antropogenicznej rzeźby terenu. Jest on w szczególności rezultatem podziemnej eksploatacji złóż naturalnych, na analizowanym obszarze najczęściej złóż węgla kamiennego oraz rud cynku i ołowiu. W celu otwarcia dostępu do złoża drążone są różnego rodzaju szyby, sztolnie i wykopy, co skutkuje silnymi przekształceniami krajobrazu, przede wszystkim powstawaniem zwałowisk, zwanych hałdami, i zapadlisk terenu (Myga-Piątek, Nita 2007). Poza najczęściej występującymi zwałami górnictwa węgla kamiennego, będącymi składowiskami skały płonnej, formy przekształcenia terenu o zbliżonej fizjonomii są również wynikiem działalności w zakresie górnictwa cynku i ołowiu, energetyki, hutnictwa żelaza i metali nieżelaznych oraz hutnictwa szkła (Pancewicz 2011).

Hałdy (fot. 1) są najbardziej dominującą w krajobrazie antropogeniczną formą ukształtowania terenu. Stanowią one istotny problem ekologiczny i przestrzenny. Negatywnie oddziałują na litosferę, atmosferę i biosferę. Ich obecność powoduje wyłączenie dużych obszarów z użytkowania i produkcji roślinnej, a przez zawarte w nich metale ciężkie i wydzielane gazy stanowią zagrożenie dla mieszkańców. Z kolei duża ilość zawartego w nich węgla może prowadzić do samozapłonów. Z wymienionych wyżej powodów zwałowiska są najczęściej postrzegane w kategorii uciążliwego problemu (Pancewicz 2011).

Kolejną formą antropogenicznego ukształtowania powierzchni ziemi w krajobrazie przemysłowym są wyrobiska, które mogą tworzyć formy wgłębne, stokowe i stokowo-

-wglębne. Ze względu na genezę można je podzielić na kamieniołomy, piaskowce, glinianki, warpie i tereny po kopalnictwie odkrywkowym. Powstawanie wyrobisk skutkuje najczęściej zniszczeniem pokrywy roślinnej oraz zmianą stosunków wodnych na całym obszarze eksploatacji.

Przekształcenia stosunków wodnych prowadzą z kolei do powstawania sztucznych zbiorników wodnych, które można według genezy podzielić na: zapadliskowe (po eksploatacji rud, węgla), wyrobiskowe (popiaskowe i po materiale ilastym), istniejące w kamieniołomach oraz zbiorniki sztuczne określonego pochodzenia (np. retencyjno-zaporowe). Ich negatywny wpływ na środowisko przejawia się w pogarszaniu żyzności gleby i niszczeniu drzewostanu na obszarach otaczających. W przypadku osadników chemicznych, hutniczych, energetycznych, górniczych i flotacyjnych zagrożeniem jest toksyczność składowanych w nich materiałów (Pancewicz 2011).

Oprócz antropogenicznych form ukształtowania terenu i sztucznych zbiorników wodnych, wyróżnikiem krajobrazu przemysłowego konurbacji górnośląskiej jest obecność specyficznej architektury, obiektów inżynierskich i infrastruktury technicznej. Są to przede wszystkim wieże wyciągowe, wieże ciśnień, kominy, chłodnie kominowe i wielkie piece (Myga-Piątek 2008).

Górnice wieże wyciągowe (fot. 2), zwane także wieżami szybowymi, są najbardziej charakterystyczne wśród obiektów inżynierskich występujących na analizowanym obszarze. Ze względu na swoją wysokość stanowią istotny akcent w sylwecie przemysłowych miast, będąc jednocześnie dobrymi punktami orientacyjnymi. Można je uznać za landmarki, czyli obiekty, które stanowią specyficzne elementy przestrzeni, swoiste punkty odniesienia, ułatwiające lokalizację innych elementów (Gorgoń 2007).

Wieże ciśnień (fot. 3), zwane też wieżami wodnymi, są również obficie reprezentowane w krajobrazie omawianego terenu. Co prawda można je spotkać również w miastach, które nie przechodziły fazy intensywnego uprzemysłowienia, lecz są to w takich przypadkach wieże komunalne, zaopatrujące miejską sieć wodociągową. W konurbacji górnośląskiej natomiast, oprócz wymienionych wyżej, występują licznie wieże działające w ramach poszczególnych zakładów przemysłowych. Czasem stanowią one jedyną pozostałość po zlikwidowanym przedsiębiorstwie.

Kominy, chłodnie kominowe i wielkie piece, ze względu na gabaryty, stanowią dominantę w sylwecie miast na analizowanym obszarze. Z tymi obiektami w największym stopniu związane jest zjawisko negatywnej percepcji, o którym będzie mowa w dalszej części opracowania. Ich adaptacja do nowych funkcji jest bardzo trudna lub wręcz niemożliwa.

Omawiając krajobraz przemysłowy konurbacji górnośląskiej, należy wspomnieć także o obiektach infrastruktury transportowej. Charakterystyczne jest zwłaszcza nagromadzenie pozostałości po wyjątkowo gęstej sieci kolei wąskotorowej, która początkowo składała się z niezależnych odcinków kolei zakładowych, a z czasem

utworzyła jednolity system. Można do nich zaliczyć między innymi zabytkowe fragmenty trakcji wraz z taborem, nasypy, wiadukty i mosty.

Walory krajobrazu przemysłowego

Mimo szeregu negatywnych aspektów, wymienionych wyżej, elementy krajobrazu przemysłowego posiadają liczne zalety, chociaż niestety nie są one jeszcze powszechnie dostrzegane. Coraz częściej jednak obszary poeksploatacyjne są traktowane jako element narodowego i europejskiego dziedzictwa kulturowego, będącego świadectwem ważnego etapu w historii jakim była industrializacja. Zaczyna również być dostrzegany fakt, że miejsca działalności górniczej, po zaprzestaniu eksploatacji, nie tylko nie stanowią zagrożenia dla otoczenia, lecz mogą także istotnie wzbogacać krajobraz i stanowić regionalną atrakcję (Myga-Piątek, Nita 2007).

Niebagatelny zagadnieniem są również walory przyrodnicze form krajobrazowych o genezie związanej z przemysłem. Przyroda potrafi zaadaptować się nawet do tak trudnych warunków, jakie występują w obrębie zwałowisk, co prowadzi do spontanicznej sukcesji drzew, krzewów i innych licznych gatunków roślin, czasem rzadkich, narażonych na wyginięcie na sąsiednich terenach. W ten sposób hałdy stają się rezerwuarem lokalnej bioróżnorodności. Korzyści dla środowiska przynosi również obecność sztucznych zbiorników wodnych. Wpływają one pozytywnie na mikroklimat, umożliwiają nawadnianie sąsiednich terenów rolnych, mogą też poprawiać jakość gruntów. Stanowią także siedliska licznych gatunków flory i fauny (Pancewicz 2011).

Najważniejszą wartością przemysłowych obiektów architektonicznych i inżynierskich w krajobrazie jest fakt, że stanowią one widoczny i łatwo rozpoznawalny symbol odrębności kulturowej analizowanego obszaru. Umożliwiają emocjonalną identyfikację lokalnej społeczności z zamieszkiwanym terenem (Gorgoń 2007). Posiadają także wartość historyczną, gdyż są materialnym świadectwem następowania po sobie poszczególnych etapów rozwoju techniki. Cechują się również walorami estetycznymi, związanymi z bryłą lub detalem architektonicznym (Cossons 2012).

Opierając się na wymienionych walorach, można wpisać konieczność ochrony krajobrazu przemysłowego w założenia zrównoważonego rozwoju. Ochrona przedstawionych wartości przyrodniczych łączy się z zasadą równoważenia szans człowieka i przyrody. Jest także podyktowana postulatem zachowania lokalnej bioróżnorodności. Z kolei wymóg zachowania wartości kulturowych krajobrazu przemysłowego można powiązać z potrzebą zachowania różnorodności kulturowej, wyrażanej w tym przypadku przez swoistą tożsamość krajobrazową. Należy utrzymać obiekty posiadające wartość symboliczną, aby mogły one stanowić informację dla przyszłych

pokoleń o dawnej specyfice regionu, kiedy już całkowicie ustanie tradycyjna działalność przemysłowa.

Bariery ochrony krajobrazu przemysłowego

Najważniejszą przeszkodą w ochronie krajobrazu przemysłowego jest jego negatywna percepcja społeczna. Mimo że czasem bywa uznawany za malowniczy, to jednak w powszechnym odczuciu wywołuje odczucie niechęci i zagrożenia. Wynika z funkcjonujących u człowieka w połączeniu z wiedzą ekologiczną mechanizmów samozachowawczych. Skojarzenia te dotyczą przede wszystkim działających zakładów przemysłowych, mogą być one jednak podświadomie przenoszone także na nieczynne zabytki industrialne (Dąbrowska-Budziło 2002).

Kolejnym problemem jest konflikt między ochroną krajobrazu a ochroną środowiska. Często bowiem, dążąc do renaturalizacji terenów poprzemysłowych, usuwa się wszelkie ślady działalności przemysłowej, z góry uznając je za szkodliwe. W ten sposób krajobrazy wytworzone na skutek industrializacji stają się zagrożone w wyniku dezindustrializacji (Tempel 2012).

Istotnym zagrożeniem jest również priorytet bieżących potrzeb gospodarczych wobec ochrony dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego. Przejawia się to w procesie rozbierania zwałowisk w celu pozyskania zgromadzonych tam odpadów pogórnich, wykorzystywanych następnie jako materiał budowlany (Pancewicz 2011). Równie niekorzystnym zjawiskiem jest wyburzanie zabytków architektury przemysłowej

w celu uzyskania możliwości sprzedaży atrakcyjnie położonych terenów, na których znajdują się te obiekty.

Formy ochrony krajobrazu przemysłowego

Ochrona krajobrazu przemysłowego, w przeciwieństwie na przykład do krajobrazu naturalnego, nie tylko nie wyklucza jego przekształceń, lecz często są one jednym z elementów ochrony. Istotne jest jednak, aby przebiegały w sposób zaplanowany i kontrolowany. Przekształcenia te mogą zmierzać do przewrócenia wartości przyrodniczych albo do poszukiwania elementów decydujących o tożsamości kulturowej lub też, co najbardziej korzystne, mogą łączyć oba te kierunki. Odzyskiwanie walorów przyrodniczych może być prowadzone przez rekultywację, która polega na przywróceniu wartości użytkowej gruntom zdegradowanym lub zdewastowanym (Pancewicz 2011).

Z kolei za próbę poszukiwania unikatowych wartości kulturowych można uznać przekształcenia artystyczne należące od nurtu estetyki ekologicznej. Pozwalają one wcielić w proces przeobrażeń krajobrazu twórcze działanie, które podnosi walory este-

tyczne i użytkowe miejsca. Działania te są jednak możliwe jedynie przy partycypacji społeczeństwa wyedukowanego ekologicznie i kulturowo (Idziak, Herman 2008).

Podstawę prawną ochrony krajobrazu w Polsce stanowią następujące ustawy: *Ustawa o ochronie przyrody* (2004), *Ustawa o ochronie zabytków* (2003) oraz *Ustawa o planowaniu* (2003). Pierwszy z wymienionych aktów prawnych prezentuje najszerszy katalog form ochrony krajobrazu: rezerwat przyrody, park krajobrazowy, obszar chronionego krajobrazu i zespół przyrodniczo-krajobrazowy. W wymienionych formach ochrony nacisk położony jest na zachowanie wartości nie tylko przyrodniczych, lecz także kulturowych. *Ustawa o ochronie zabytków* (2003) dopuszcza możliwość utworzenia parku kulturowego, w którym jednak nie bierze się pod uwagę walorów przyrodniczych. W ostatniej z przywołanych ustaw jest mowa o tym, że studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego oraz miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego powinny określać obszar i zasady ochrony krajobrazu kulturowego, nie podaje się jednak żadnych szczegółowych uwarunkowań w tym zakresie.

Przykłady ochrony krajobrazu przemysłowego w konurbacji górnośląskiej

Jednym z cenniejszych w konurbacji górnośląskiej pod względem krajobrazowym miejsc związanych z działalnością przemysłową jest stanowisko dokumentacyjne „Błachówka”, położone na granicy Bytomia i Tarnowskich Gór, zajmujące powierzchnię 6 ha, którego lokalizację przedstawiono na rycinie 1. Na jego terenie początkowo wydobywano rudy żelaza, a po ich wyczerpaniu eksploatowano dolomity. Można tu zaobserwować liczne pozostałości po działalności wydobywczej w postaci usypisk, hałd, wyrobisk odkrywkowych, chodników podziemnych, sztolni i szybów. Widoczne są także niecki osiadania oraz antropogeniczne zapadliska. Mimo licznych pozostałości aktywności przemysłowej nacisk został położony na ochronę wartości przyrodniczych. Wartość tego obszaru podnosi sąsiedztwo rezerwatu przyrody „Segiet” (Słomka i in. 2006). Zastosowanie zasad zrównoważonego rozwoju sprowadza się w tym przypadku do realizacji postulatu zachowania różnorodności krajobrazowej, której uosobieniem są wspomniane charakterystyczne formy rzeźby terenu, kojarzące się z działalnością przemysłową.

Kolejnym wartościowym z punktu widzenia krajobrazowego terenem jest zespół przyrodniczo-krajobrazowy „Żabie Doły” (fot. 4), zlokalizowany na pograniczu Bytomia, Chorzowa i Piekar Śląskich (ryc. 1). Zajmuje powierzchnię 226 ha, a więc znacznie większą niż obiekt omawiany wyżej. Istniejące tu antropogeniczne stawy powstały na skutek działalności kopalni rud cynku i ołowiu. Obecnie jest ostoją wielu naturalnych i półnaturalnych siedlisk, a także miejscem rozrodu i bytowania wielu

Fot. 1. Hałda Kopalni Węgla Kamiennego „Miechowice” w Bytomiu (fot. M. Wszótek)
Photo 1. The mining dump of the Hard Coal Mine “Miechowice” in Bytom
(photo by M. Wszótek)

Fot. 2. Wieża wyciągowa jako element krajobrazu przemysłowego (fot. J. Koj)
Photo 2. A headframe as a part of the industrial landscape (photo by J. Koj)

Fot. 3. Wieża ciśnieni dawnej huty cynku „Uthemann” w Katowicach (fot. J. Koj)
Photo. 3. The water tower of the former zinc-works “Uthemann” in Katowice (photo by J. Koj)

Fot. 4. Zespół przyrodniczo-krajobrazowy „Żabie Doły” (fot. M. Wszolek)
Photo 4. The nature and landscape protected area „Żabie Doły” (photo by M. Wszolek)

Ryc. 1. Lokalizacja wybranych obszarów cennego krajobrazu przemysłowego w konurbacji górnośląskiej

Fig. 1 Location of chosen valuable areas of industrial landscape in Upper Silesian urban area

Źródło: opracowanie własne.

Source: author's own study.

gatunków ptaków i płazów (Pancewicz 2011). Spośród założeń koncepcji zrównoważonego rozwoju największy nacisk położono na dążenie do zachowania lokalnej bioróżnorodności, dla której wcześniej działalność przemysłowa była zagrożeniem. Niestety, o ile wartości przyrodnicze są w tym przypadku wystarczająco chronione, o tyle można mówić o niewystarczających działaniach w celu zachowania walorów kulturowych. Przejawia się to w likwidacji przebiegających na groblach przez teren stawów linii kolei wąskotorowej. Ich pozostawienie byłoby nie tylko świadectwem przemysłowej przeszłości terenu, lecz także mogłoby stanowić atrakcję turystyczną, przy zastosowaniu mało inwazyjnych dla środowiska elektrycznych wagonów akumulatorowych.

Dla porównania warto przyrzeć się kwestiom ochrony krajobrazu przemysłowego w innym regionie Polski, w podobnym stopniu przekształconym przez działalność górniczą jak konurbacja górnośląska, jaką jest Dolnośląskie Zagłębie Węglowe.

W momencie rozpoczęcia likwidacji przemysłu na tym obszarze istniało siedem hałd czynnych i kilka nieczynnych oraz siedem osadników. Nie zdecydowano się tu jednak na wprowadzenie formalnej ochrony krajobrazu w celu umożliwienia spontanicznej sukcesji ekologicznej, lecz skupiono się na przeprowadzeniu technicznej i biologicznej rekultywacji hałd, której końcowym etapem jest zalesienie. Z kolei w przypadku osadników nie dostrzeżono do tej pory wartości przyrodniczych, gdyż dominuje wykorzystanie tych zbiorników w celach gospodarczych, przede wszystkim przez odzyskiwanie mułów węglowych (Kosmaty 2011).

Położony w Zagłębiu Ruhry Park Krajobrazowy Duisburg-Nord – również przedstawiony również w celach porównawczych – został utworzony w 1994 roku. Zajmuje teren 180 ha, rozlokowany wokół unieruchomionej w 1985 roku huty żelaza. Jego centralnym punktem jest wielki piec o wysokości 70 m udostępniony jako punkt widokowy. Utworzono tam centrum pletwonurkowe w dawnym zbiorniku gazu, a także wyznaczono ścieżki spacerowe i rowerowe wzdłuż nieczynnych linii kolejowych. Zaadaptowano ponadto wiele budynków poprzemysłowych na potrzeby instytucji kultury, dzięki czemu na omawianym terenie odbywa się wiele wydarzeń kulturalnych.

Porównując przytoczony przykład niemiecki z wymienionymi obszarami polskimi, można zauważyć, że w Zagłębiu Ruhry dużo uwagi poświęcono ochronie, konserwacji i adaptacji przemysłowych budynków i obiektów inżynierskich, co nie jest regułą w podejściu do krajobrazu przemysłowego w konurbacji górnośląskiej. Poza tym w Duisburgu istotne jest połączenie funkcji rekreacyjnej z kulturalną, co sprzyja promowaniu obszaru wśród mieszkańców i kształtowaniu się pozytywnej percepcji krajobrazu przemysłowego. Tymczasem w konurbacji górnośląskiej postrzega się rekreację i kulturę na terenach będących pozostałością po działalności przemysłowej jako sprzeczne kierunki zagospodarowania tych obszarów.

Podsumowanie

Podsumowując, można stwierdzić, że ochrona krajobrazu przemysłowego w kontekście wdrażania zasad zrównoważonego rozwoju stanowi duże wyzwanie dla władz lokalnych i państwowych. Krajobraz przemysłowy ma wiele walorów zarówno przyrodniczych, jak i kulturowych, których zachowanie dla przyszłych pokoleń jest koniecznością. Korzystny wpływ elementów krajobrazu przemysłowego na środowisko polega na tworzeniu siedlisk rzadkich gatunków flory i fauny oraz poprawianiu mikroklimatu. Wśród wartości kulturowych należy z kolei wymienić znaczenie krajobrazu przemysłowego dla zachowania tożsamości krajobrazowej, a także wartości symboliczne, historyczne i estetyczne.

W celu skutecznej ochrony krajobrazu przemysłowego należy przewyżyć wiele

barier, spośród których najważniejsza wydaje się negatywna percepcja tego rodzaju krajobrazu. Konieczne jest także usunięcie sprzeczności między ochroną przyrody i krajobrazu, oraz złagodzenie konfliktu między ochroną dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego a realizacją bieżących potrzeb gospodarczych.

Obowiązujące akty prawne dają szerokie spektrum możliwości ochrony krajobrazu, lecz tylko nieliczne z nich są stosowane do ochrony krajobrazu przemysłowego. Przy wyborze odpowiedniej formy ochrony danego obszaru niezbędne jest rozważenie relacji między wartościami przyrodniczymi i kulturowymi, a także zaplanowanie kierunku ewentualnych przekształceń i przyszłego sposobu zagospodarowania.

W konurbacji górnośląskiej stosowane są niektóre formy ochrony krajobrazu przemysłowego, ale nie zawsze wystarczająco eksponują one wszystkie walory danego obszaru. Pożądane jest zatem korzystanie z doświadczeń niemieckich, należy jednak uwzględnić istniejące różnice między Zagłębiem Ruhry a konurbacją górnośląską. Sprawą oczywistą są różnice w zamożności i poziomie rozwoju gospodarczego obu państw. Istotny jest jednak fakt, że w Polsce restrukturyzacja przemysłu jest wynikiem diametralnej zmiany systemu gospodarczego, co skutkowało szeregiem nowych problemów ekonomicznych i społecznych, wobec których ochrona krajobrazu zeszyła na dalszy plan. W Niemczech natomiast przekształcenia przemysłu następowały stopniowo i odbywały się w warunkach rozwiniętej gospodarki rynkowej, co sprzyjało zachowaniu większej części dziedzictwa przemysłowego. Należy wziąć także pod uwagę różnice ustrojowe wynikające z faktu, że Niemcy są państwem federalnym, w związku z czym kompetencje i możliwości finansowe władz Nadrenii Północnej–Westfalii są nieporównywalnie większe niż potencjał województwa śląskiego w skali polski.

Literatura

- Aglomeracja śląska w liczbach, 2006, http://www.stat.gov.pl/katow/69_363_PLK_HTML.htm (22.01.2013).
- Cossons N., 2012, *Why preserve the industrial heritage?*, [w:] Douet J. (red.), *Industrial Heritage Re-tooled: The TICCIH Guide to Industrial Heritage Conservation*, Carnegie Publishing, Lancaster, 6–16.
- Dąbrowska-BudziŃo K., 2002, *Treść krajobrazu kulturowego w jego kształtowaniu i ochronie*, Zeszyty Naukowe Politechniki Krakowskiej, Architektura, 46, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków.
- Gorgoń J., 2007, *Śląska przestrzeń symboliczna – znaczenie oraz możliwości ochrony i przekształceń krajobrazów post-industrialnych*, [w:] U. Myga-Piątek (red.), *Krajobrazy przemysłowe i poeksploatacyjne*, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG, 6, Komisja Krajobrazu Kulturowego PTG, Sosnowiec, 35–44.
- Idziak A., Herman K., 2008, *Między kopalnią a krajobrazem. Transformacje sztuki krajobrazu. Instalacje, rzeźba, performance jako formy rekultywacji krajobrazów postindustrialnych*,

- [w:] U. Myga-Piątek, K. Pawłowska, (red.) *Zarządzanie krajobrazem kulturowym. Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG*, 10, Komisja Krajobrazu Kulturowego PTG, Sosnowiec, 386–394.
- Kosmaty J., 2011, *Wałbrzyskie tereny pogórnice po 15 latach od zakończenia eksploatacji węgla*, *Górnictwo i Geologia*, 6 (1), 143–144.
- Kurzątkowski M., 1989, *Mały słownik ochrony zabytków*, Ministerstwo Kultury i Sztuki, Ośrodek Dokumentacji Zabytków, Warszawa.
- Landschaftspark Duisburg-Nord*, <http://www.landschaftspark.de/der-park> (24.01.2013).
- Myga-Piątek U., 2001, *Spór o pojęcie krajobrazu w geografii i dziedzinach pokrewnych*, *Przegląd geograficzny*, 73 (1–2), 163–176.
- Myga-Piątek U., 2008, *Krajobrazy dźwiękowe regionu górnośląskiego*, [w:] S. Bernat (red.), *Dźwięk w krajobrazie jako przedmiot badań interdyscyplinarnych. Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG*, 11, Komisja Krajobrazu Kulturowego PTG, Lublin, 86–99.
- Myga-Piątek U., Nita J., 2007, *Nowe kierunki w zarządzaniu krajobrazami poeksploatacyjnymi*, [w:] U. Myga-Piątek (red.), *Krajobrazy przemysłowe i poeksploatacyjne. Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG*, 6, Sosnowiec, 126–134.
- Pancewicz A., 2011, *Środowisko przyrodnicze w odnowie krajobrazu poprzemysłowego*, Wydawnictwo Politechniki Śląskiej, Gliwice.
- Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future*, <http://www.un-documents.net/wced-ocf.htm> (22.01.2013).
- Słomka T., Kicińska-Świdarska A., Doktor M., Joniec A., 2006, *Katalog obiektów geoturystycznych w Polsce*, Narodowy Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej, Ministerstwo Środowiska, Kraków.
- Solon J., 2004, *Ocena zrównoważonego krajobrazu – w poszukiwaniu nowych wskaźników*, [w:] M. Kistowski (red.), *Studia ekologiczno-krajobrazowe w programowaniu rozwoju zrównoważonego. Przegląd polskich doświadczeń u progu integracji z Unią Europejską*, Gdańsk, 49–58.
- Stuart I., 2012, *Identifying industrial landscapes*, [w:] J. Douet (red.), *Industrial Heritage Re-tooled: The TICCIH Guide to Industrial Heritage Conservation*, Carnegie Publishing, Lancaster, 48–55.
- Tempel N., 2012, *Post-industrial landscapes*, [w:] J. Douet (red.), *Industrial Heritage Re-tooled: The TICCIH Guide to Industrial Heritage Conservation*, Carnegie Publishing, Lancaster, 142–148.
- Ustawa o ochronie przyrody*, 2004, *Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody*, Dz.U. 2004 nr 92, poz. 880.
- Ustawa o ochronie zabytków*, 2003, *Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami*, Dz.U. 2003 nr 162, poz. 1568.
- Ustawa o planowaniu*, 2003, *Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym*, Dz.U. 2003, nr 80, poz. 717.

Jacek Koj
Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej
Uniwersytet Jagielloński
ul. Gronostajowa 7, 30-387 Kraków
e-mail: jacek.koj@uj.edu.pl